

službu církvi a státu“ - zatímco samo vzdělání bylo spojeno s „překonáním lenosti“. Byl tu přítomen vznešený princip podpory chudých, neboť bez dobročinnosti „nemůže být skutečné společenství svatých“. Je nicméně třeba rozlišovat. Církev by měla vyloučit ty, kdo jsou fyzicky schopní, ale „odmítají si své základní životní potřeby získávat vlastní pílí“. Každý jáhen „by si měl vést zvláštní písemné záznamy o jménech, druhu chudoby a chování toho kterého chudáka“. Bucerův program božské reformy pod šťastnou nadvládou božského státu zapůsobil dalekosáhle a bezprostředně na vývoj anglického puritanismu - podzim svého života trávil Bucer v Cambridgi -, zejména pokud jde o „disciplínu“ a církevní charitu. V daleko větší míře však ovlivnil protestantismus svým působením na Kalvína, jenž se Bucerem nechal do značné míry inspirovat.

Od Kalvína ke kalvinismu

Humor a osobitost - jež Lutherovi rozhodně nechyběly - nejsou nutně zdrojem politické inspirace. Nemáme sice přesnou představu o Kalvínově osobnosti, není však pochyb o tom, že myšlenky, které zastával, vytvořily vůdčí vzor a zformovaly ideologické přesvědčení, jaké se Lutherovi zformulovat nepodařilo. A ve smyslu takového vymezení posvátného prostoru v rámci naší pouti světem vytvořil kalvinismus mýtus stabilní dokonalosti uvnitř světa hrozivé nejistoty, mýtus, který znamenal překročení a zároveň zjednodušení mistrně provedených reforem Zwingliho a Bucera. Zatímco Zwingliho Curych se nikdy neosvobodil od introvertní politiky švýcarské Konfederace, Kalvínova Ženeva dokázala využít své specifické polohy na křižovatce cest a evangelijní zvěst šířila po celé Evropě. Kalvín prožil víc porážek než Bucer a ve své Ženevě nedosáhl toho, co se jemu podařilo ve Štrasburku. Přesto nehovoříme o „bucerismu“, neboť Bucer nevytvořil onu vlivnou mytologii, jakou spojujeme s Kalvínem. Co kalvinismu umožnilo stát se světovým systémem, byl fakt, že prohry zde na zemi byly zcela bezvýznamné pro celkový Boží záměr, pro věčný plán, který nelze vtěsnat do světských očekávání. Člověk si nemůže myslet, že by byl s to uspíšit Boží dílo.

Vztah mezi Kalvínovým životem a vývojem kalvinismu je nesmírně komplikovaný, zůstává nicméně zásadní pro pochopení „náboženských válek“. Při jeho zkoumání se můžeme opřít o trojici obecně přijatelných faktů: své nejdůležitější myšlenky Kalvín uložil do svého Učení křesťanského náboženství neboli Instituce (Institutio religionis christianae); Kalvínovo jméno je provždy spjato s reformací v Ženevě; Kalvínovy myšlenky a činy se staly inspirací revolučního hnutí ve Francii a Nizozemí. Musíme se mít na pozoru před zjednodušujícími modely, které Kalvínovu Instituci vydávají za ideové prohlášení, Ženevu za jejich praktické vyjádření a náboženské války za výsledek jejich systematického zevšeobecnění. Ideologie se například musela do značné míry přizpůsobovat rozdílným podmínkám ve Skotsku, Nizozemí či Francii. Instituce získala svou finální podobu teprve po roce 1559 a představuje spíše reflexi reformace než její rozvrh. Kalvín navíc neměl v Ženevě absolutní moc, nýbrž musel čelit řadě opozičních teologů a úředníků. Stejně tak nelze Kalvína označit za dirigenta politického odporu evropských protestantů. Směšování náboženství a politiky bylo chybou, nikoli úspěchem. Tedy: Instituci lze v její finální podobě považovat za formulaci Kalvínových myšlenek; Ženeva, či její mýtus, se stala významným zdrojem inspirací pro protestanty z ostatních částí Evropy; a tyto inspirace byly s to narušit křehkou rovnováhu společenských sil, na nichž závisela stabilita států. Abychom se vyvarovali ukvapeného spojování těchto prvků, bude nejlepší začít zkoumat povahu ženevské reformy, způsob jejího šíření a postupné formování kalvinismu jako doktríny politické revoluce ve vztahu ke konečné verzi Instituce.

Městská rada v Ženevě se rozhodla pro reformu několik týdnů před Kalvínovým příchodem: Farel, nikoli Kalvín byl jejím prvním iniciátorem. V květnu 1536 rada „složila slib před Bohem, že budeme v budoucnu žít podle Jeho svatých a evangelijních zákonů a podle Božího slova“, a rozhodla, kdo stane v čele školy.

Kalvín (1509-1564), kterého pronásledovatelé vyštvali z Francie, navštívil Basilej a Ferraru a na cestě do Štrasburku se v srpnu 1536 zastavil v Ženevě. Farel, jeden z Bucerových žáků, mu zde vyložil jeho poslání a snažil se ho přesvědčit, aby v Ženevě zůstal:

Guillaume Farel mne zadržel v Ženevě ne tak svou radou a pobídkou, jako spíše strašlivou pohrůzkou, kterou jsem pocíťoval stejně, jako kdyby ke mně Bůh z nebes vztáhl svou ruku, aby mne zadržel. Poněvadž nejpřímější cesta do Štrasburku, kterou jsem tehdy měl v úmyslu se ubírat, byla zablokována válkou, rozhodl jsem se jít přes Ženevu, aniž bych byl zamýšlel strávit v tomto městě víc než jedinou noc. Krátce předtím byli odtud vymeteni papeženci, což bylo dílem onoho výtečného muže, jehož jsem právě zmínil [Farela], a Pierra Vireta. Dosud tu však vládl neklid a město bylo rozděleno do bezbožných a nebezpečných frakcí... Farel, kterého spalovala neobyčejná touha šířit evangelium, napjal tehdy každý nerv, aby mne zadržel... Bůh by prý proklet mé odloučení a klid, jež jsem hledal pro svá studia, kdybych odešel a odmítl svou pomoc tam, kde jí bylo tolik zapotřebí. I padl na mě takový strach, že jsem od cesty, kterou jsem hodlal podniknout, upustil.

Kalvínovo jmenování „lektorem Písma svatého“ otevřelo novou kapitolu v dějinách protestantismu. Roku 1538 byl však Kalvín z města vypovězen a jeho myšlenky i jejich aplikace musely zrát další tři roky ve Štrasburku, na základech, které vztyčil Bucer, než dospěly do jakési finální podoby. Po změně ve složení městské rady v Ženevě byl Kalvín povolán zpět a tuto výzvu - se značnou neochotou - přijal. Právě období po roce 1541 bylo dobou formování Kalvínovy Ženevy, pro niž také Kalvín vytvořil ústavu. Jeho Církevní stanovy (Les Ordonnances Ecclesiastiques de l'Eglise de Genève, 1561) umožňují v mnoha směrech proniknout hlouběji do jeho představy o reformované křesťanské společnosti než Instituce. Realizací této představy, inspirované Bucerovou činností ve Štrasburku, se měl stát mravní dozor. Úkolem pastora bylo hlásat Slovo, doktor měl učit na škole, jáhen měl pečovat o chudé. Starší měli být voleni radou a nesli na svých bedrech největší zodpovědnost. Hlavní oblastí spolupráce mezi radou a církví, a též nejdůležitějším nástrojem mravního nátlaku, však byla konzistoř. Každý úředník se musel ve vši slušnosti vypořádat s jejími zásadami, to znamená s její péčí o disciplínu - jež sahala i k exkomunikaci, bylo-li toho zapotřebí. Jak ukazují dochované záznamy, podléhaly tomuto mravnímu dozoru i ty nejmenší detaily každodenního života, a dokonce i měřítka, která by snad mohl někdo považovat za „pokroková“, byla jen výrazem puritánské posedlosti sexuální nemravností. Manželství se stalo „oboustranným a společným závazkem ve věci manželských práv“ - žena měla nárok požádat o rozvod z důvodu cizoložství manžela; Kalvín mohl zkoumat okolí budoucího partnera, aby prověřil, zda nehrozí možnost syfilitické nákazy. Některá z nařízení, která s tím souvisela, byla ovšem inkviziční povahy: úředníci by měli v určité dny v roce obejít všechny své svěřence ve městě v doprovodu jednoho ze starších a jáhna, aby poučili lid a v krátkosti u každého zjistili, jak je na tom s vírou.

Břemeno cenzury bylo tíživé: některá z křesťanských jmen byla zakázána, protože podporovala pověru, byla „absurdní a hloupá“ anebo „nezněla libě“. Byly vytvořeny přísné zákony proti přísaze a odpovědní občané měli povinnost vyzvat provinilce: „Poklekni a polib zem!“ Texty divadelních her se předkládaly Kalvínovi, který rozhodoval o tom, zda dané představení dovolit jako „prospěšné a veřejnosti k užítku“.

Ženeva se halila v nimbus zbožnosti, který propagovaly tiskárny sídlící ve městě a utužovaly pamflety psané samotným Kalvínem. Ve svém památném útoku proti relikviím se Kalvín ptá, jak se Kristova předkožka mohla ztratit před pěti sty lety, a pak být uctívána ve třech různých chrámech, z nichž každý tvrdí, že má tu pravou. Ve své výzvě protestantům, aby vyjádřili svůj názor, projevil osudovou nesnášenlivost, která vyvolala pochyby o jeho prohlašovaném odporu vůči světským rozepřím: „co říkám, je tak zjevné, že to nikdo nemůže popřít, aniž by popřel slovo Boží.“

Po roce 1550 proměnila propaganda Kalvínův reformní program pro Ženevu do podoby celosvětového kalvinismu. Ve městě působilo více než třicet tiskáren, ovládaných vlastníky z Bavorska, Frank a Francie, zejména z Lyonu a Paříže. Je známo 37 tiskařů, kteří mezi lety 1550 až

1564 odešli z Lyonu do Ženevy. Ženeva pak těžila z příchodu Michela Vincenta, firem Senneton, Gabiano či Honorát. Lyon si uvědomoval svou ztrátu. Jeho tiskaři si roku 1583 stěžovali, že „knihkupci zničili tiskařský průmysl v Lyonu a přesunuli ho do Ženevy“. Z Paříže přišel věhlasný Conrad Badius, Jean Crespin a Henri Estienne Do Itálie „proudila tato nekonečná vydání protiřímské propagandy a evangelické teologie, jež tajně přicházela těmi nejdůmyslnějšími a nejroztodivnějšími cestami“. Božské město vábilo přistěhovalce a uprchlíky, kteří zde byli školeni na akademii (založené roku 1559) a vysíláni jako misionáři.

V období mezi lety 1550-1562 bylo zaznamenáno okolo sedmi tisíc přistěhovalců. Někteří z nich byli vyhnanci z katolické Anglie Marie Krvavé. Francouzští protestanti začali přicházet později, opouštějice své domovy po krvavé bartolomějské noci roku 1572. Ze Skotska připutoval John Knox, který pln entuziasmu popisoval Ženevu jako „nejdokonalejší křesťanskou školu, jaká kdy byla na zemi od dob apoštolů“, a líčil sílu, která se mu vlila do žil, když spatřil „mravy a náboženství tak opravdově reformované“. Knox byl již připraven postavit se na obranu své víry i proti králům a císařům. Dnešní čtenář by mohl mít dojem, jako by se koncem 50. let 16. století „kalvínská internacionála“ chystala k revoluci světců.

Kořeny tohoto bojovného postoje tkví v Kalvínově nejvýznamnějším díle, v jeho Instituci. Zde byly položeny ideologické základy kalvinismu. Význam tohoto nesmírného díla nespočívá v jeho originalitě, nýbrž v míře jeho syntézy. Kalvín zásadním způsobem spojil humanismus a scholastiku. Jeho humanismus ukazuje, že je Erasmovým žákem, co se týče obeznámenosti se slovem, „touto nepomíjející moudrostí, jež přebývá u Boha a z níž vycházejí všechny věšty i všechna proroctví“. Ono bylo také základem evangelia, jak je vyložil sv. Jan:

Na počátku bylo Slovo,
to Slovo bylo u Boha,
to Slovo bylo Bůh.
To bylo na počátku u Boha.
Všechno povstalo skrze ně
a bez něho nepovstalo nic,
co jest.

Kalvín podává vysvětlení:

Daleko nejjasněji ze všech pak stanovil Jan, jak se ona Řeč, jež byla od počátku Bůh u Boha, stala spolu s Bohem Otcem příčinou všech věcí. Připsal totiž Slovu pevnou a nepomíjející podstatu a cosi mu jedinečně vlastního, a ukázal jasně, jak se Bůh promlouvaje stal Stvořitelem světa. Jsou-li tedy všechna Božsky vyslovená zjevení správně zvana Božím slovem, pak je ono substanciální slovo třeba klást nejvýš jako zdroj všech věštev, neboť prosto vši proměny vždy jedno a též trvá u Boha, a je samo Bohem.

Komentář k biblickým výrokům je podepřen díly církevních otců, zejména sv. Augustina, kterého Kalvín cituje asi 800 krát. Nejde však o rozvláčné demonstrování učenosti. Rámec Instituce je vymezen scholastickou strukturou, kterou je summa. V tomto bodě sdílí Kalvín stejnou tradici jako sv. Tomáš Akvinský, předkládaje knihu, která je zároveň učebnicí, encyklopedií i konspektem. Kalvínovo dílo je monumentální a systematické, kráčí od poznání Boha k přirozenosti Krista, učení o milosti a posléze k vnějším prostředkům vstupu do křesťanského společenství.

Současně s tím je to také syntéza scholastické teologie a humanistické historie - lidská zkušenost je totiž výrazem Božského záměru. Bible hovoří o pádu a vykoupení. Obrazem toho je zkaženost církve (tj. dějiny papežství) a spása, z níž se budou těšit vyvolení. Stejně tak jako se Starý zákon stal zákonem pro děti Izraele, musí se proto Nový zákon stát zákonem pro vyvolené; odtud je pochopitelné, proč celé pojednání končí diskusí o světské politice. S tou přichází kniha IV., jež se

zabývá Božím darem milosti, obsahuje však dlouhý výklad o zneužívání biskupského úřadu a části, v nichž se pojednávají taková témata, jako nepravost a nesmyslnost Konstantinovy donace či vztah Jindřicha IV. a Hildebranda (IV, xi, 12 a 13), a která končí proslavenou kapitolou o občanské vládě.

Při postupném přepracování textu kladl Kalvín stále větší důraz na predestinaci a ve vydání z roku 1559 se predestinace stává tmelem celého díla. Kalvín toto své učení shrnuje v následujících slovech:

Neboť Písmo tedy jasně ukazuje, prohlašujeme, že Bůh jednou svým věčným a neměnným rozhodnutím ustavil ty, jimž kdysi určil, že dojdou spásy, a na druhé straně ty, které vydal záhubě. Vzhledem k těm vyvoleným prohlašujeme, že toto rozhodnutí bylo založeno v Jeho zdarma [nám daném] milosrdenství, bez ohledu na hodnotu člověka; co se však týče těch, jimž přisoudil zatracení, těm uzavřel dveře života svým spravedlivým a neodvolatelným, nicméně nepochopitelným soudem. (III, xi, 7)

Vyvolení byli určeni před samotným stvořením. Tato myšlenka se opírá o Pavlův list Efezským, kde se mluví o těch, kteří jsou „vyvoleni před stvořením světa“. Pro Kalvína to znamená, že vyvolení „nejsou omezeni věkem, kdy bylo zvěstováno slovo Boží“ (III, xx, 2).

Vyhlášené povolání je „výzva a ospravedlnění“; výzva k hlásání Slova a úniku ze špatnosti světa - což je jeden z hlavních důvodů, proč vidět v Kalvínovi puritána. V souladu s Augustinem to je další znamení zvláštní Boží přízně - pronásledování:

A tak snášet pronásledování pro spravedlnost je radost. Neboť tím nám má být zjeveno, jak velikou poctou nás Bůh obdařil, když nám uděluje toto mimořádné vyznamenání svých vojáků. Tvrdím, že pro spravedlnost jsou pronásledování nejen ti, kdo brání evangelium, ale i ti, kdo hájí jakékoli zájmy spravedlnosti. (III, viii, 7)

Toto je nepochybně výzva k trpělivému snášení, nikoli k odporu, významný je však její militantní podtext, který představuje jeden ze symptomů nanejvýš ambiciózního a rozporuplného výrazu celé Kalvínovy syntézy. Díky tomu můžeme lépe porozumět důvodům oné kontroverznosti, jež obklopuje „Kalvínovu teorii odporu“. Problém převoditelnosti Kalvínova učení na společenskou realitu spočívá v podstatě v tom, že na jedné straně teleologie Instituce důsledně požaduje převedení evangelia v zákon, na druhé straně však Kalvín trvá na oddělení duchovní a politické sféry. Existuje řada míst, na nichž by bylo možné tento druhý fakt jasněji předvést. Zde jedno z nejpůsobivějších:

Aby se tato věc pro nikoho nestala kamenem úrazu, uvažme nejprve, že v člověku je dvojitá vláda: jedna duchovní, jíž je svědomí nabádáno ke zbožnosti a uctívání Boha, a druhá politická, jež člověka vychovává k povinnostem lidství a občanství, které je mezi lidmi třeba dodržovat... Ta první sídlí totiž ve vnitřním duchu, kdežto druhá řídí toliko vnější chování... A tyto dvě tedy, tak jak jsme je rozlišili, je třeba vždy zkoumat odděleně; zatímco uvažujeme o jedné, musíme mysl odvolat a odvrátit od toho, aby myslela na tu druhou. (III, xix, 15)

I když se soustředíme na občanskou vládu, „musíme mít na paměti toto rozlišení“ (IV, xx, 1). Občanská poslušnost je nezbytná a krutovládu tyрана je třeba snášet, neboť moc sama je božská:

... v tom nejhorším člověku, naprosto nehodném veškeré úcty, který však má ve svých rukou politickou moc, sídlí ona vznešená a božská moc, kterou Pán svým slovem udělil vykonavatelům svého práva a soudu. Jeho poddaní by jej proto měli, pokud jde o občanskou poslušnost, chovat ve stejné úctě a vážnosti, v níž by chovali toho nejlepšího z králů, kdyby jim byl dán. (IV, xx, 25)

Jako logické distinkci lze této myšlence sotva co vytknout. Navíc má Kalvín na své straně mohutnou podporu sv. Pavla a sv. Augustina. V mnoha směrech právě od nich přichází toto Kalvínovo rozlišení mezi duchovní a politickou oblastí. Pavel vybízí k poslušnosti ve svém listě Římanům:

Každý ať se podřizuje vládní moci, neboť není moci, leč od Boha. Ty, které jsou, jsou zřízeny od Boha. (Řím 13,1)

Augustin odstraňuje veškerou politiku z života křesťana a soustředí se na „Boží obec“, k níž duše postupuje na své pouti skrze v posledku nepodstatné strasti pozemského života. Oba však používají terminologii vojenského boje, aby křesťana nabádali k jeho cíli V 6. kapitole listu Efesanům vybízí například Pavel křesťana k duchovnímu boji:

Oblectě plnou Boží zbroj, abyste mohli odolat ďáblovým svodům. Nevedeme svůj boj proti lidským nepřítelům, ale proti mocnostem, silám a všemu, co ovládá tento věk tmy, proti nadzemským duchům zla. Proto vezměte na sebe plnou Boží zbroj, abyste se mohli v den zlý postavit na odpor, všechno překonat a obstát. Stůjte tedy opásáni kolem beder pravdou, obrnění pancířem spravedlnosti, obuti k pohotovému službě evangeliu pokoje, a vždycky se štítem víry, jímž byste uhasili všechny ohnivé střely toho Zlého. Přijměte také „přílbu spasení“ a „meč Ducha, jímž je slovo Boží“.

V úvodu své knihy Augustin spojuje s královstvím Božím misii, o níž Vergilius hovořil v souvislosti s Římským císařstvím a jež má „šetřit poražené a zlomit domýšlivé“. V XIX. knize je cesta poutníka k věčnému pokoji ohrožena „nebezpečím rozmanitých nástrah ďáblových“ a sám věčný mír je „vítězstvím“.

Nepřekvapí proto, že také Kalvínův duchovní zápas má podobu ozbrojené pouti:

Dostali jsme varování, že jsme ustavičně ohrožováni nepřítelem; nepřítelem, který je samotným ztělesněním kurážné smělosti, vojenské statečnosti, lstivých úskoků, neúnavné příčinlivosti a rychlosti, všech možných lstí a obratností válečnického umění. Musíme tedy napnout všechno své úsilí k tomuto cíli: abychom nad sebou nenechali zvítězit nepozornost a ochablost, ale naopak abychom s novým zápalem odvážně uhájili svou pozici v tomto boji. A protože tato vojenská služba končí jedinec smrtí, povzbuzujeme se k vytrvalosti (I, xiv, 13).

Meč, štít a strážní věž, to jsou Kalvínovy obrazy. Dokud je zde totiž rozlišení mezi záležitostmi pozemskými a duchovními, potud jsou to stále jen obrazy, jimiž byly pro Pavla či Augustina. Tu a tam však Kalvín tyto své zdroje opouští, aby toto rozlišení ponechal stranou a uvolnil tak prostor, na němž se náboženství mísí s politikou.

Sv. Pavel nabádá Římany, že „je nutno podřizovat se, a to nejen z bázně před trestem, nýbrž i pro svědomí“. To Kalvín odmítá:

Z toho plyne, že svědomí jsou též vázána občanskými zákony. Avšak kdyby tomu bylo tak, všechno, co jsme před chvílí řekli a co řekneme o duchovní vládě, by se zhroutilo. (III, xix, 15)

Svědomí Kalvín definuje jako „vnitřní celistvost srdce“, „pojítka mezi Bohem a člověkem“, který je „bez vztahu k ostatním lidem“ (III, xix, 16). Později připouští, že některá „lidská ustanovení“ jsou „v rozporu se slovem Páně“ (IV, x, 10). „Zbožná svědomí jsou zatlačována nesmírným množstvím“ takových zákonů - což posléze Kalvín předvádí s poukazem na dějiny papežství.

Zde je také patrný odklon od Augustina. Zatímco ten popisoval vzestupnou cestu od pozemského života k obci Boží, Kalvín předkládá Božský plán uskutečnění království Božího na Zemi. V tomto smyslu představovaly dvě poslední části manifestační výzvy. Svobodu lidí mají hájit úředníci. „Nechť vládcové slyší a třesou se strachem,“ volá Kalvín. Moderní vydavatel mohl k textu připojit poznámku, že „tím, koho se vládcové mají bát, je Bůh“, Kalvín to nicméně nikde výslovně neříká a poslední kapitola celého díla upomíná čtenáře, že „poslušnost vládcům... nás nikdy nemůže odvést od poslušnosti Tomu, jehož vůli musí být podřízeny touhy všech králů“ (IV, xx, 31-32).

Podstatnou otázkou zůstává, zda Kalvín dokázal myšlenku Božského plánu pro lidstvo úspěšně smířit s přísným oddělením náboženství od politiky. Zdá se, že on sám k myšlenkovému řešení tohoto problému nikdy nedospěl. Roku 1556 psal francouzským protestantům:

Slyšel jsem, že někteří mezi sebou diskutují o tom, zda by se v případě, kdyby na nich byly páchany nepravosti, uchýlili k násilí... trpíte pro správnou věc a Bůh slíbil, že v ní bude stát při vás. Nevyzbrojil vás však, abyste se stavěli na odpor těm, které ustavil k vládě.

Výstrahou se Kalvínovi stalo amboiské spiknutí, u něhož se obával, že by mohlo přivodit „potoky krve“. Sotva bychom však mohli Kalvína vykreslit jako starostlivého vzdělance, jehož myšlenky byly pokřiveny událostmi a zneužity oportunisty. Církvím ve Francii psal mimo jiné: „Dejte mi dřevo, a já vám pošlu šipy.“ Jeho církve byly „ustaveny proto, že dokud je svět obýván člověkem, je třeba vést válku pod věčným křížem“. Kalvínova pravá ruka Théodore de Bèze přednesl svou řeč 24. a 26. září 1561 v Poissy. Jeho slova přišla do tisku 6. října v Ženevě - spolu s Institucí. Kalvínova propaganda dodala protestantům odvalu vystoupit a přihlásit se důrazně o slovo. „Nikodemité“, kteří si své jméno vypůjčili od muže, jenž navštívil Ježíše v noci, aby uchoval v tajnosti své sympatie, byli „rozpolcení mezi Bohem a ďáblem“:

Ptám se všech těchto lidí, jak mohou tvrdit... že jsem příliš radikální. Vždyť jim mluvím toliko o věcech, o nichž jim jejich vlastní svědomí říká, že jsou špatné, zavrženíhodné a zjevně modlářské.

Pro smíření s Římem tu nebylo místa. Tridentský koncil byl odsouzen k neúspěchu, „a my nemůžeme učinit nic lepšího než pospíšet si, abychom se shromáždili pod praporem, který pro nás třímá v rukou Syn Boží“. Utrpení bylo vojáctvím, a Kalvín tak nemohl být, při svém postoji k útisku svědomí papežskými nařízeními, nijak zvlášť překvapen násilím, které pomohl rozdmýchat Koneckonců, Farelův tištěný emblém představoval „meč Slova pravého“ obklopený plameny.

V ženevské reformě neměly od sebe meč a řeč nikdy příliš daleko. Navzdory tomu nebylo množství nových konvertitů nijak závatné. V první polovině 16. století, před příchodem kalvinismu, se protestantské snahy o evangelizaci společnosti setkaly s úspěchem - a k tomu ještě v omezené míře - ve dvou případech: u městských společenství a ve Švýcarsku. V německých městech se z protestantismu nestalo „lidové hnutí“. Nechyběla sice dobrá vůle, jak o tom svědčí nařízení Jana Fridricha Saského pro Sasko a Duryňsko z roku 1554:

Abychom našli a zaznamenali jména těch farářů, kteří pozvedli své farníky a byli úspěšní ve své výuce katechismu, je třeba, aby tito farníci byli všude svoláni a vyslechnuti našimi vizitátory; je totiž málo platné, jestliže je farář muž vzdělaný a dokonalý, když se horlivě a s nadšením nevěnuje vyučování svých farníků základům křesťanské vzdělanosti.

Z hlášení vizitace ve Wolfenbüttelu vyplynulo nicméně neradostné zjištění, že „lidé v neděli nechodí do kostela“ Pítí bylo daleko zajímavější než bohoslužba. Lid byl „sotva poznamenán“ křesťanským učením. I když se přeneseme do další fáze reformace, zjistíme, že veškeré změně stála v cestě politická nevráživost a sociální lhostejnost. Kalvín byl vyhnán ze Ženevy roku 1538, roku 1549 musel opustit Štrasburk Bucer - důvodem bylo v obou případech prosazení autority městské rady. V Lyonu a Rouenu se náboženská příslušnost měnila spolu s intenzitou politického boje. Dokonce ani na onom akru půdy, na němž se rozkládal Edinburgh, neměl Knox to štěstí, aby se těšil podpoře většiny protestantské komunity.

A to byla situace ve městech. Na venkově byl pak neúspěch naprostý. Magické praktiky a folklór zůstaly luteránstvím nedotčeny. Kalvínovy Církevní stanovy přikazovaly kněžím, aby se jednou týdně setkávali, kazatelé z místních vsí se však měli dostavovat jen „kdykoli to bude možné“. Mezi ženevskými misionáři nebyl ani jediný sedlák. Když se kalvíniští věrozvěstové posmívali víře ve svaté a náboženským hrám coby pověrám, jako tomu bylo třeba v kraji Champagne, nezřídka je tím jen upevňovali a posilovali ono hluboké přesvědčení, s nímž lidé lpěli na svých krajových tradicích. Stejně tak nevalný byl úspěch kalvinismu v Nizozemí: kolem roku 1587 bylo snad jen zhruba desetinu Holandska možno označit za „reformovanou“.

Kolem poloviny 16. století bylo již zjevné, že snahy protestantismu o reformu společnosti zkrachovaly. Kněžstvo zůstalo stavem, který se sám staral o to, aby nevyhynul: z 511 ordinovaných farářů ve Württembergu v 16. století jich 323 (63 procent) převzalo své povolání po otci. Vzpor Lutherovým revolučním idejím a Kalvínově revoluční organizaci zapustila náboženská reforma kořeny pouze tam, kde to světské mocnosti považovaly za žádoucí. Na podporu městských radních se spoléhat nedalo, jak se o tom přesvědčil Bucer i Kalvín. Poté, co zjistili, že lid je k jejich slovům

hluchý, obrátili se tak reformátoři nutně zpět k autoritě vladařů. Plodem Lutherova protestu byla pevně zakořeněná reforma v Sasku, Hesensku a Württembersku, kde bylo možno - zejména ze strany energického Filipa Hesenského - počítat s politickou podporou, jejímž formálním vyústěním se stal protest reformovaných států na špýrském sněmu roku 1529. Politické výhody, především sekularizace církevního majetku, byly poměřovány s vážným rizikem, jaké s sebou neslo odepření poslušnosti císaři, a výhody knížat jednoznačně převážily. Rozpory mezi světskými vládci a římským papežem nicméně nevedly nutně k přijetí reformy v národních církvích. Roku 1521 si anglický král Jindřich VIII. vydobyl od papeže Lva X. titul „Obránce víry“, poté co vydal svou Obranu sedmi svátostí proti Lutherovi. Roku 1532 znamenalo odmítnutí poslušnosti Římu fakticky vznik anglikánské církve a uvolnilo cestu rozvodu Jindřicha VIII. s Kateřinou Aragonskou. Jindřich sám nebyl ovšem protestant, nýbrž toliko schizmatický katolík. Ve Francii se luteránské myšlenky šířily úspěšněji než v Anglii - a tiskařský průmysl zde byl na vyšší úrovni -, reforma nicméně nikdy nezískala podporu monarchie. V Dánsku působil po dva roky jako poradce Kristiána III. Bugenhagen, před tím než tu náhle, na základě panovníkova výnosu, propukla reformace. Ve Švédsku církev přistoupila na finanční požadavky krále Gustava Vasy, spojené se sněmem ve Vásteras roku 1527, neboť král vyhrožoval, že se vzdá vlády, nebude-li mu dáno, co mu náleží; současně s tím však panovník klidně vydal nařízení podporující reformované náboženství. Tento krok se setkal s pramalým nadšením a jeho důsledky pro vzdělání byly katastrofální.

Je zajímavé, že kalvinismus se stal právě tak závislým na vladařských zárukách. Na konci 16. století zažilo jistý úspěch v Brémách (1581), ve Východním Frísku (1583) a Anhaltsku (1596), nejhorlivějšími kalvínskými státy však byly Rýnská Falc a Uhry. V Rýnské Falci kurfiřt Fridrich III., který vládl v letech 1559-1576, přispěl k tomu, že se z Heidelbergu stal jistý typ knížecí Ženevy. Zde byl roku 1563 vyhlášen heidelbergský katechismus, který byl v mnoha směrech ideologicky jednotnější než ten, který se zrodil v Ženevě samotné. Při hranicích státu bylo nicméně třeba chladnokrevně zavést kalvinismus: podpora lidu zde byla mizivá. Uherská reformovaná církev hořela misionářskou vášní, a nadto se velmi úzce ztotožňovala s národní kulturou.

I zde však šlo o domácí záležitost, která měla kompenzovat slabost Habsburků a katolické církve a vytvořit určitou ochranu před Turky. Nevýrazný úspěch kalvinismu na východě střední Evropy byl příznakem jisté náboženské chudokrevnosti společnosti jako celku.

V téže době, kdy se kalvinismus ztotožnil s odporem proti monarchii ve Francii a Nizozemí, závisel do značné míry na sponzorských darech říšských knížat. Kalvín dal vznik antimonarchické ideologii, které se nepodařilo získat podporu široké veřejnosti. Rostoucí militantnost protestantismu kontrastovala se skutečností, že jeho misie se nacházela ve stadiu rozkladu. To už se kolem něj začala stahovat katolická fronta v nové síle.